

UOT 37.01.

Hümeyir Hüseyn oğlu Əhmədov

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması şöbəsinin müdiri,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Təhsil Akademiyasının xarici üzvü,
RTA-nın Əməkdar elm və təhsil xadimi
<https://orcid.org/0000-0003-0019-4266>
E-mail: humeyir@gmail.com
a.humeyir@arti.edu.az*

Lalə Akif qızı Məmmədli

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
aparıcı mütəxəssisi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
elmlər doktoru proqramı üzrə əyani doktorant
<https://orcid.org/0000-0003-0686-3627>
E-mail: lale23@mail.ru
l.memmedli@arti.edu.az*

Pərvin Cavanşir qızı Əlizadə

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
aparıcı mütəxəssisi,
Türkiyə Respublikası Van Yüzüncü Yıl Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə qiyabi doktorantı
<https://orcid.org/0009-0009-5896-2177>
E-mail: alizadapari.16@gmail.com
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(2\).7-18](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(2).7-18)*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASINDAN
TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ İSTİFADƏNİN İMKANLARI**

Гумейир Гусейн оглы Ахмедов

*заведующий отделом подготовки научно-педагогических кадров,
Института Образования Азербайджанской Республики
доктор педагогических наук, профессор,
иностраннный член Российской академии образования,
заслуженный деятель науки и образования РАО*

Лала Акиф гызы Мамедли

*ведущий специалист
Института Образования Азербайджанской Республики
доктор философии по педагогике,
докторант очной формы обучения по программе доктора наук*

Парвин Джаванишир гызы Ализаде

*ведущий специалист отдела подготовки научно-педагогических кадров
Института Образования Азербайджанской Республики
заочный докторант по программе доктора философии Университета
Ван Юзюнджю Йыл Турецкой Республики*

**ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОНСТИТУЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ**

Humeyir Huseyn Ahmadov

*head of the department of Scientific and pedagogical personnel training of the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
doctor of Pedagogical sciences , professor
foreign member of the Russian Academy of Education
Honored scientist and educator of the Russian Academy of Education*

Lala Akif Mammadly

*leading specialist of the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
doctor of philosophy in pedagogy
doctorial student in the program of doctor of sciences*

Parvin Cavanşir Alizadeh

*leading specialist of the department of Scientific and pedagogical personnel training of the Institute of
Education of the Republic of Azerbaijan
doctorial student in the program of philosophy at Van Yuzuncu Yil University, Republic of Turkey*

**POSSIBILITIES OF USING THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN IN THE EDUCATIONAL PROCESS**

Xülasə. Məqalə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında yer alan demokratik prinsipləri, insan haqlarını və milli dəyərləri təhsil proqramına daxil etməklə təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsi mövzusunı təhlil edir. Onun müddəalarının şagirdlərə hüquq və vəzifələrini öyrətmək, vətəndaş fəallığını və hüquqi şüuru inkişaf etdirmək məqsədilə tədrisinin mümkünüyü qeyd edilir. Konstitusiyanın müxtəlif fənlərə integrasiyası tənqidi təfəkkürə təkan verir və şagirdlərin idarəetmə və qanunun aliliyi anlayışını gücləndirir. Bundan əlavə, təhsildə Konstitusiyadan istifadə gələcək vətəndaşlara demokratik cəmiyyətin inkişafına fəal töhfə vermək, onların dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirakını təmin etmək imkanları yaradır. Məqalədə şagirdlərin sosial və hüquqi şüurunun formalaşmasında konstitusiya təhsilinin effektivliyini qiymətləndirmək üçün məzmun təhlili, nümunə tədqiqatları və pedaqoji metodlar əsasında keyfiyyətli yanaşmadan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *konstitusiya, suverenlik, dövlət rəmzləri, təhsil, vətəndaşlıq hüququ*

Аннотация. В статье анализируется вопрос совершенствования образовательного процесса путем включения в образовательную программу демократических принципов, прав человека и национальных ценностей, содержащихся в Конституции Азербайджанской Республики. Отмечается возможность преподавания ее положений с целью обучения учащихся их правам и обязанностям, развития гражданской активности и правосознания. Интеграция Конституции в различные предметы стимулирует критическое мышление и укрепляет понимание учащимися управления и верховенства закона. Кроме того, использование Конституции в образовании создает возможности для будущих граждан активно содействовать развитию демократического общества, обеспечивать их активное участие в процессе государственного строительства. В статье используется качественный подход, основанный на контент-анализе, тематических исследованиях и педагогических методах, для оценивания эффективности конституционного образования в формировании социального и правового сознания учащихся.

Ключевые слова: *конституция, суверенитет, государственные символы, образование, гражданское право*

Abstract. The article analyzes the issue of improving the educational process by including the democratic principles, human rights and national values contained in the Constitution of the Republic of Azerbaijan in the educational program. The possibility of teaching its provisions in order to teach learners their rights and duties, develop civic activism and legal awareness is noted. The integration of the Constitution into various subjects stimulates critical thinking and strengthens learners' understanding of governance and the rule of law. In addition, the use of the Constitution in education creates opportunities for future citizens to actively contribute to the development of a democratic society, to ensure their active participation in the state-building process. The article uses a qualitative approach based on content analysis, case studies and pedagogical methods to assess the effectiveness of constitutional education in shaping learners' social and legal consciousness.

Keywords: *constitution, sovereignty, state symbols, education, civil law*

Bütün insanlar anadan vətəndaş kimi doğulsa da, vətəndaşlıq mənəviyyəti keyfiyyətlərinə birdən-birə yiyələnir. Hər bir insanın kiçik yaşlarından vətəndaş keyfiyyətləri ilə hazırlanmaq, tərbiyə olunmaq ehtiyacı var, çünki vətəndaşlıq həm də şəxsiyyətə yetkinlik, fiziki və əxlaqi-mənəvi kamilliyin nümayişi deməkdir. Vətəndaşlıq o zaman əxlaqi normada təzahür edir ki, qanunun aliliyi öz hökmdarlığı ilə gənc nəslin tərbiyəsinin tərkib hissəsinə çevrilir. Hər bir vətəndaş qanunları, xüsusi ilə öz ölkəsinin Əsas Qanununu mükəmməl bilməlidir ki, ona riayət edə bilsin [3, s. 4].

Hüquqi vətəndaşlıq hazırlığı Konstitusiyanın öyrənilməsi ilə başlanılır. Ona görə də bu sahədə əsas vəzifə təhsil ocaqlarının üzərinə düşür. İlk növbədə yaşıdan, anlayış səviyyəsiindən asılı olmayaraq bütün şagirdlərə həm ümumi məsələlərin öyrədilməsi, həm də vətəndaşlıq hisslərinin aşılması müəyyənləşdirilməlidir. Daha sonra bu iş xüsusi olaraq məktəblilərin yaşına, anlayış səviyyəsinə, həyat təcrübəsinə uyğun şəkildə qurulmalıdır. Təlim prosesindən əlavə olaraq, tərbiyəvi tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, bütün uşaqlarda vətəndaşlıq qururu baş qaldırsın, vətəndaş kimi formalaşmasına təsir göstərsin.

Gərək “suverenlik”, “müstəqil dövlət”, “müstəqil respublika” və “müstəqil respublikanın Konstitusiyası” anlayışlarının praktik reallıq şəraitində nə demək olduğunu hər bir uşaq, yeniyetmə, gənc ətraflı dərk etsin ki, onu qorumaq şərafinə nail olmaq üçün can atsın. Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrin rəqabət üstünlüyü başlıca olaraq təhsillə müəyyənləşən insan kapitalının inkişafı ilə bağlıdır [7, s.11].

Azərbaycan Respublikasının ilk müstəqil Konstitusiya layihəsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin sədrlik etdiyi komissiya tərəfindən hazırlanmış, 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir. 1995-ci il noyabrın 27-dən qüvvəyə minmişdir. 2002-ci il avqustun 24-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş dəyişikliklərlə, 2009-cu il martın 18-də ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə və 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 23-cü maddəsində qeyd olunur

ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət gerbi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnidir. Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının və Azərbaycan Respublikası Dövlət gerbinin təsviri, Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin musiqisi və mətni Konstitusiya qanunu ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 75-ci maddəsində yazılır ki, hər bir vətəndaş Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə - bayrağına, gerbinə və himninə hörmət etməlidir. Dövlət rəmzlərinə hörmətsizliyin nümayiş etdirilməsi qanunla müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur. Bu qanuni tələbin hər bir vətəndaşımızın daxili tələbatına çevrilməsi üçün yetişən gənc nəsildə təhsil müddətində siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması zəruri əhəmiyyətə malikdir. Buna isə kiçik yaşlarından aparılan tərbiyə ilə nail olmaq mümkündür. Eləcə də Vətəni müdafiə, tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması, ətraf mühitə, təbiətə qayğılı münasibət və digər vəzifələrin yerinə yetirilməsi məktəblərin istək və arzusu kimi meydana çıxmalıdır. Bu hisslər şagirdlərin qanına, canına işləməli, onların həyat kredosuna çevrilməlidir. Belə olanda yaşamaq, yaratmaq, mübarizə aparmaq, düşməyə qalib gəlmək asan olar.

Dövlət rəmzlərini tanımaq, qorumaq, onları sevmək hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur. Müstəqilliyimizin göstəricisi olan bu rəmzlər uğrunda minlərlə soydaşımız canını qurban vermiş, şəhid olmuşdur. Ona görə də qürur mənbəyimiz olan dövlət rəmzlərini həmişə uca tutmalıyıq. Bu işə ilk öncə ailədən başlamaq lazımdır. İbtidai siniflərdə müəllimlərin köməyi ilə şagirdlərdə dövlət rəmzləri haqqında tam təsəvvür yaradılmalı, onlarda dövlət rəmzlərinə məhəbbət hissi aşılanmalıdır. Uşaqlar üç-dörd yaşlarından etibarən Azərbaycan Respublikasının üçrəngli bayrağını tanıyır, artıq məktəbə gəndə dövlət gerbi ilə də tanış olurlar. Hətta məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təhsil alan körpələr belə dövlət himnimizi əzbərdən ifa edə bilirlər.

Tədris prosesində müəllimlər çalışmalıdır ki, şagirdlər dövlət rəmzlərinin mahiyyətini və onlardan istifadə qaydalarını öyrənsinlər. Dövlət rəmzləri xalqın mənəvi dəyərləridir. Müəllim şagirdlərə bayrağın rəngi, forması, ölçüsü, ger-

bin təsviri, onun mənası, himnin məzmunu və musiqisi ilə bağlı məlumat verməlidir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağında mavi rəng Azərbaycan xalqının türk mənşəli olmasını, qırmızı rəng müasir cəmiyyət qurmaq, demokratiyanı inkişaf etdirmək istəyini, yaşıl rəng isə İslam sivilizasiyasına mənsubluğunu ifadə edir.

Respublikamıza xarici dövlətlərin dövlət başçıları gələndə, xarici ölkələrdə bizim dövlət başçımız qarşılananda ehtiram və protokol əlaməti olaraq dövlət himni səsləndirilir. Xarici ölkələrdə idmançılarımız qalib gələndə onların şərəfinə Azərbaycan bayrağı qaldırılır və dövlət himni çalınır.

Ümumtəhsil məktəblərinin bütün siniflərində tədris olunan dərslərlərdə respublikanın bayrağı, gerbi və himni sistemli şəkildə olmasa da verilmişdir. Azərbaycan dövlət rəmzləri ilə tanışlıq uşaqlarda vətənpərvərlik, milli iftixar hissi, şərəf, ləyaqət kimi hisslər tərbiyə edir.

Bütün vətəndaşların birinci vəzifəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını mükəmməl öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə öyrənmələrin yaşına, həyat təcrübəsinə uyğun olaraq müxtəlif tədris formalarından istifadə edilməlidir. Konstitusiyanın mahiyyəti və məzmunu, ayrı-ayrı bölmələri, fəsilləri və müvafiq maddələri uşaqların yaşlarına uyğun şəkildə şərh edilməlidir. Müəllimlər Konstitusiyanın valideynlər və cəmiyyət arasında təbliğinə də çalışmalıdırlar. Lakin bu işin formal deyil, real yerinə yetirilməsi üçün təbliğat və izahı ilə məşğul olanlar əvvəlcə Konstitusiyayı mükəmməl öyrənməli, onun hüquqi, iqtisadi, siyasi, sosial əsaslarını bilməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının öyrənilməsində və ətraflı şərh edilməsində diqqət ilk növbədə onun irəli sürdüyü əsas prinsiplərə yönəldilməlidir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq;
2. Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək;
3. Vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq;
4. Xalqın iradəsinin ifadəsi kimi qanunların ali hüquqi təməlini təmin etmək, dünyəvi dövlət qurmaq;

5. Ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq haminin layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək;

6. Ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Hər bir prinsip haqqında ətraflı məlumat vermək üçün “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktında əks olunan prinsiplərin geniş şərhə verilməlidir. “Müstəqillik”, “suverenlik”, “ərazi bütövlüyü” anlayışları aydın şəkildə izah edilməlidir ki, bu da mahiyyəti haqqında məlumat verməklə yanaşı, vətəndaşlıq iftixarını, qürur hissini yaratsın.

Konstitusiyanın öyrədilməsi hər bir sinifdə uşaqların anlama səviyyəsinə uyğun olaraq ayrı-ayrı fənlərin tərkib hissəsi olaraq tədris edildiyindən onu necə şərh etmək, hansı mövzu ilə əlaqələndirmək və s. kimi metodik işlər hər bir müəllimin üzərinə düşür.

Müəllimlər bu imkandan bəhrələnməklə Konstitusiyanın maddələrinin uşaqlara öyrədilməsinə çalışmalıdırlar. Humanitar və təbiət fənlərinin bu sahədə imkanları böyükdür.

Tarix dərslərində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının öyrədilməsi məsələləri üzərində də danışmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının orta məktəbdə sistemli olaraq öyrədilməsi məqsədilə vaxtilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 14 mart 1996-cı il tarixli 99 nömrəli əmri ilə IX siniflərdə həftədə 1 saat, ümumiyyətlə isə (tədris ili ərzində 35 saat) “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” kursunun tədrisi məqsədyönlü bilinmişdir. IX sinifdə belə bir kursun tədrisi gənclərin təhsili və mənəvi tərbiyəsində həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. Qeyd edilən fənn 1996-cı ildə tətbiq olunduğu andan 2013-2014-cü tədris ilinə qədər müstəqil kurs kimi tədris edilmişdir. Daha geniş vətəndaş təhsili kurslarına integrasiya olunmazdan və ya başqa fənlərlə əvəz olunmazdan əvvəl 18 tədris ili davam etmişdir. Bu, şagirdlərin Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş qanuni hüquq və vəzifələri haqqında maarifləndirməyə kömək etmişdir. Bu fənn sayəsində şagirdlər qanunilik və məsuliyyət mədəniyyətinin inkişafına kömək edən Azərbaycanın hüquq sisteminin təməl prinsipləri haqqında məlumat əldə ediblər. Kurs Azərbaycanın suverenliyini, milli

kimliyini və müstəqilliyini dərindən başa düşməyi təmin etmiş, ərazi bütövlüyünün və milli birliyin qorunmasında konstitusiya prinsiplərinin əhəmiyyətini gücləndirmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” fənni üzrə hazırlanmış proqramda əsas anlayışlar və aparıcı ideyalar aşağıdakı kimi səciyələndirilmişdi [2]:

1. Xalq hakimiyyəti, xalqın suverenliyi, referendum, Azərbaycan dövlətinin əsasları, əsas insan və vətəndaş hüquqları, vəzifələri, ictimai münasibətlərdə hansı cinsiyyətləri müəyyən edir. Bunlar keçmiş konstitusiyadan nə ilə fərqlənir.

2. Hakimiyyətin bölüşdürülməsi, qanunvericilik hakimiyyəti, icra hakimiyyəti, məhkəmə hakimiyyəti hansı müsbət nəticələr əldə etmişdir.

3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu, Naxçıvan Muxtar Respublikasında hakimiyyət bölgüsü, bu muxtar qurum üçün hansı səlahiyyət və imkanlar yaradılmışdır.

4. Yerli özünüidarəetmə bələdiyyələr və onların səlahiyyətləri, Azərbaycanda qanunvericilik sistemindəki dəyişikliklər yerli “hakimiyyət orqanları”nın hansı istiqamətlərdə sərbəstləşməsinə səbəb olacaqdır.

VI-IX siniflərin tarix kurslarından və IX siniflərin “Həyat bilgisi” fənninin təlimindən alınan biliklər əsasında Azərbaycan dövlətçiliyini, xalq hakimiyyətini, demokratiyanı, xalqın suverenliyini sərbəst misallarla izah etmək mümkündür.

1. “Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır” məsələlərini mənbələrdən öyrənməklə və bu anlayışları müəyyən sistem üzrə təhlil etmək, ümumiləşdirmək, müqayisə etmək, qiymətləndirmək və şərh etmək;

2. Hüquqi dövlət anlayışı, qanunun aliliyi deməkdir. Cəmiyyətin inkişafı üçün bu nə verir, tələblərin səviyyəsinə uyğun olaraq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında bölüşdürülməsinin müqayisəli təhlilini vermək;

3. Bələdiyyələrin yerli özünüidarə orqanlarının cəmiyyətdəki yerini və rolunu izah etmək, yerli icra hakimiyyətlərin sərbəstliyi üçün bu qurumların əhəmiyyətini şərh etmək;

4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə qanunvericilik sistemini şagirdlərin başa düşəcəkləri səviyyədə izah etmək;

5. Hüquqi bilikləri müxtəlif mənbələrdən – tədris ədəbiyyatından, tarix, dövlət sənədlərindən, hüquq ədəbiyyatından və kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatlarından istifadə etməklə sadə həyatı misallarla izah etmək;

6. Şagirdlərə müstəqil şəkildə ədəbiyyat seçmək, icmal, tezislər tərtib etmək, referat və məruzə hazırlamaq vərişlərinə cəlb edilmələri, onların məktəb diskussiyalarında iştirak etmələri, hüquqi və siyasi mədəniyyətlərini nümayiş etdirmələri üçün lazımi şərait yaradılmalıdır.

Son illər respublikamızın ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələri təhlil edərkən bəlli bir fikri də şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi qüdrəti gündən-günə artır. Fərləndirici haldır ki, Azərbaycan Respublikası BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. Azərbaycan xalqı dünya xalqları arasında özünə layiq yer tutur. Çünki dövlətimiz demokratik, hüquqi dövlətdir və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan xalqının yüksək dövlətçilik ənənəsi ilə bağlı imicindən bəhs edərkən, Azərbaycan Xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti mütləq yetişən gənc nəsə örnək olaraq aşılmalıdır. Məhz Heydər Əliyevin sərt və yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində atəşkəs rejimi yaradılmış, Əsrin müqaviləsi – neft kontraktı bağlanmış, siyasi sabitlik iqtisadi tərəqqinin təminatını şərtləndirmişdir. Ölkədə özəlləşmənin keçirilməsi, inflasiyanın dayanması məhz onun çoxşəxəli fəaliyyəti nəticəsindədir. Bu kimi tədbirlər Azərbaycan Respublikasına dünyada maraq yaratmışdır. 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində düşmən üzərində qələbə çalmış, torpaqlarımız geri qaytarılmışdır. 2023-cü ilin sentyabrında keçirilən antiterror əməliyyatı ölkəmizin bütün ərazisi üzərində suverenliyimizin bərpası ilə tamamlanmışdır. Bu suverenliyimizin hüquqi əsaslarını bilmək və öyrənmək hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur.

IX siniflərdə “Həyat bilgisi” fənnini tədris edərkən Konstitusiyanın ayrı-ayrı maddələrinə istinad etmək mümkündür: məsələn, “İnsan hüquqları” mövzusu keçirilərkən Konstitusiyasının müvafiq maddələrinə istinad etmək səmərəli nəticə verə bilər. Hər şeydən əvvəl, müəllim azadlıq haqqında müxtəlif baxışları şərh edərək

dərstdə azadlıq anlayışının mahiyyətini açmalı, «azadlıq nədir?» sualı ətrafında fikir mübadiləsi aparmalı, öz fikir və mülahizələrini düzgün əsaslandırmalıdır. O göstərməlidir ki, azadlıq özbaşınalıq deyil. Yadda saxlamaq lazımdır ki, insanların bütün sahələrdəki davranışı və fəaliyyətini tənzimləyən dinamik və çevik xarakterə malik, bir sıra məhdudlaşdırıcı normalar vardır. Əslində azadlığın məzmununu və onun ictimai həyatını bütün sahələrindəki mövcud normaları idrak səviyyəsi və onlara əməl edilməsi təşkil edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, azadlığın zərurətini dərk edilməsi və fəaliyyətin əhəmiyyətidir [9, s.92-95]. IX sinif “Azərbaycan tarixi” dərslində isə (III bölmə) 1921-ci il Azərbaycan SSR-in ilk və ikinci Konstitusiyalarından 1989-cu il “Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında” Konstitusiya Qanununadək ətraflı məlumatlar verilir. Daha sonra isə (IV bölmə) 1991-ci il oktyabrın 18-də Ali Sovetin sessiyasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Akt”ının qəbulu və Hüquqi dövlət quruculuğu tədbirləri çərçivəsində 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbulu ilə bağlı məlumatlar şagirdlərə tədris olunur [5, s.110-144].

Müəllim azadlığın, demokratiya, qanunçuluq məsələləri anlayışları ilə bağlı olduğu barədə şagirdlərə izah verərkən Konstitusiyasının ikinci bölməsinin 3-cü fəslində, yəni “İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” hissəsində verilmiş məlumata istinad etməlidir. Müəllim əvvəl insan vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının əsas prinsipini (maddə 24) şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır:

1. İnsan ləyaqəti qorunur və ona hörmət edilir.

2. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır.

3. Hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir. Hüquqlardan sui-istifadəyə yol verilmir.

Vətəndaşların azadlıq hüququ Konstitusiyanın 28-ci maddəsində rəsmi şəkildə təsdiqlənmiş və aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur:

1. Hər kəsin azadlıq hüququ var.

2. Azadlıq hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsalma və ya azad-

lıqdan məhrumetmə yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər,

3. Qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər kəs sərbəst hərəkət edə bilər, özünə yaşayış yeri seçə bilər və Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənara gedə bilər.

4. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının hər zaman maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququ vardır [1].

Göründüyü kimi, vətəndaşların azadlıq hüququ Konstitusiyada tamlığı ilə öz əksini tapmışdır. Müəllim çalışmalıdır ki, hər bir şagird vətəndaşlara verilmiş hüquqları bilsin. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının hüquqları ayrı-ayrı maddələrdə təsbit edilmişdir: bərabərlik hüququ (maddə 25), insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi (maddə 26), mülkiyyət hüququ (maddə 29), əqli mülkiyyət hüququ (maddə 30), təhlükəsiz yaşamaq hüququ (maddə 31), şəxsi toxunulmazlıq hüququ (maddə 32), mənzil toxunulmazlığı hüququ (maddə 33), nikah hüququ (maddə 34), əmək hüququ (maddə 35), tətil hüququ (maddə 36), istirahət hüququ (maddə 37), sosial təminat hüququ (maddə 38), sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ (maddə 39), sağlamlığın qorunması hüququ (maddə 41), təhsil hüququ (maddə 42), mənzil hüququ (maddə 43), milli mənsubiyyət hüququ (maddə 44), ana dilindən istifadə hüququ (maddə 45), şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ (maddə 46), fikir və söz azadlığı (maddə 47), vicdan azadlığı (maddə 48), sərbəst toplaşmaq azadlığı (maddə 49), məlumat azadlığı (maddə 50), yaradıcılıq azadlığı (maddə 51), vətəndaşlıq hüququ (maddə 52), vətəndaşlıq hüququnun təminatı (maddə 53), cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ (maddə 54), seçki hüququ (maddə 56), müraciət etmək hüququ (maddə 57), birləşmək hüququ (maddə 58), azad sahibkarlıq hüququ (maddə 59), hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı (maddə 60), hüquqi yardım almaq hüququ (maddə 61) və s. Şagirdlərin məktəbdə oxuyarkən öz hüquqlarını bilmələri vacibdir. Hüquqlar məktəblilərə izah edilərkən onların demokratik mahiyyəti, geniş imkanlı olması və bunların dövlət tərəfindən təminatı, qorunması xüsusi olaraq onlara çatdırılmalıdır.

Bu zaman elə məsələlər var ki, onların üzərində xüsusi olaraq dayanmaq lazımdır: məsələn, Konstitusiyanın 3-cü fəslində əsas insan

və vətəndaş hüquqları və azadlıqları göstərilir. Yeniyetmələr və gənclər bu barədə müəyyən təsəvvürə malik olduqlarından, çətinlik çəkmədən mənimsəyirlər. Buna baxmayaraq, 3-cü fəsilə yer alan hüquqlarla bağlı hər bir maddə əsaslı şərh edilməlidir. Tutaq ki, şagirdlər bərabərlik hüququnu (maddə 25) öyrənirlər. Burada göstərilir ki:

1. Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir.

2. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır.

3. Dövlət irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verilir. İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır.

4. Heç kəsə bu maddənin 3-cü hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz.

5. Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir.

6. Sağlamlıq imkanları məhdud olanlar, onların məhdud imkanlarına görə həyata keçirilməsi çətinləşən hüquq və vəzifələrdən başqa, bu Konstitusiyada təsbit olunmuş bütün hüquqlardan istifadə edir və vəzifələri daşıyırlar.

Burada hər şey aydındır. Məktəblilər qeyd edilənləri hətta əzbərləyərək öyrənə bilirlər. Lakin məsələ bununla bitmir. Yəqin etmək lazımdır ki, deyilənlər hər bir gəncdə hüquqi təfəkkür formalaşırsın, ona hüquqi mədəniyyət aşılansın, onu tələblərdən səviyyə üçün hazırlasın. Bu o zaman mümkün olar ki, şagird kağız üzərində oxuduqlarına həyatında hamı tərəfindən riayət edildiyini görsün. Əks təqdirdə şagirdlərin öyrəndiklərinin heç bir faydası olmaz. Öyrənilən hər bir maddə həyatilik tələb edir.

Təcrübə göstərir ki, məktəblilər hüquq və vəzifələri bir-birindən asanlıqla ayıra bilmirlər. Bəzi hallarda hüquqlarını cədvəldə saxlayır, vəzifələrini unudurlar. Bu cür gənclər şüurlu şə-

kildə öz vətəndaşlıq tələblərini dövlət qarşısında irəli sürür, vəzifə borclarını yerinə yetirmədikdə isə özlərini günahkar bilmirlər. Bu hal onların vətəndaşlıq məsuliyyətini dərk etməmələrindən daha çox, vəzifələrini hüquqi əsasla bilməmələrindən irəli gəlir. Ona görə də hər bir məktəbli Konstitusiyada əks etdirilən vətəndaş hüquq və vəzifələrini mükəmməl şəkildə öyrənməli və hər birinin mahiyyətini dərk etməlidir. Onlar bilməlidirlər ki, insan ləyaqəti qorunur və ona hörmət edilir, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları olduğu kimi hüquq və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir (maddə 24). Əgər məktəblilər bu prinsipi mahiyyətcə düzgün başa düşsələr, hüquq və vəzifələrini də eyni səviyyədə anlar və yerinə yetirməyə çalışırlar.

Təcrübə göstərir ki, bəzi məktəblərdə vətəndaşların vəzifələrini məktəblilərə öyrədərkən onu daha çox vəzifələrlə əlaqələndirirlər. Bu, müəyyən hüquqlara malik insanın vəzifələrini yerinə yetirmək məsuliyyətinin böyüklüyündən doğrudur. Lakin vəzifələrinin məzmunu böyüklüyündən bu maddələr öyrədilərkən daha çox dövlətin əsaslarına aid maddələrə istinad edilməlidir. Çünki vəzifələrinin məzmunu dövlətin əsaslarının gerçəkləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Dövlətin əsasları fəslində Azərbaycan dövləti (maddə 7), Azərbaycan dövlətinin başçısı (maddə 8), Silahlı Qüvvələr (maddə 9), beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri (maddə 10), ərazi (maddə 11), dövlətin ali məqsədi (maddə 12), mülkiyyət (maddə 13), təbii ehtiyatlar (maddə 14), iqtisadi inkişaf və dövlət (maddə 15), sosial inkişaf və dövlət (maddə 16), ailə, uşaqlar və dövlət (maddə 17), din və dövlət (maddə 18), pul vahidi (maddə 19), dövlətin borclarına qoyulan məhdudiyyətlər (maddə 20), dövlət dili (maddə 21), paytaxt (maddə 22), Azərbaycan dövlətinin rəmzləri (maddə 23) haqqında verilmiş maddələrdə hüquqi əsaslar göstərilir ki, onları bilmədən vətəndaş kimi vəzifələri anlamaq və yerinə yetirmək olmaz. Ona görə də bu əsaslar mükəmməl öyrədilməli və bu zaman vətəndaşlıq hissləri, duyğuları inkişaf etdirilməlidir. Vətəndaşlıq duyğusu olmadan vətəndaşlıq ləyaqətini, vətənə qarşı borcu formalaşdırmaq mümkün deyil.

Konstitusiyanın öyrənilməsi prosesində psixoloji və pedaqoji təsir vasitələrindən səmərə-

rəli istifadə edilməli, vətəndaş-şəxsiyyət hazır-lığı məqsədi aydın olmalıdır.

Dövlətin əsaslarını və özünün bu demokratik dövlətdə hüquq və azadlıqları ilə şəxsi və vətəndaş vəzifələrinin mahiyyətinə vararaq dərkinə əmin olur, özünü bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün hazırlayar. Bu məsələ Konstitusiyada hüquqi baxımdan 72-ci maddədə konkret yazılır:

1. Dövlət və cəmiyyət qarşısında hər bir şəxs onun hüquq və azadlıqlarından bilavasitə irəli gələn vəzifələr daşıyır. Hər kəsin üzərinə vəzifələr yalnız bu Konstitusiya ilə və ya qanunla qoyula bilər.

2. Hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləməli, qanunla müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirməlidir.

3. Qanunu bilməmək məsuliyyətdən azad etmir.

Göründüyü kimi hər kəs vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirməlidir. Qanunu bilməmək onu məsuliyyətdən azad etmir. Deməli, qanunları bilməmək özü ən zəruri vəzifə borcuna daxildir.

Vətəndaşların əsas vəzifələri Konstitusiyamızın 4-cü fəslində qeyd edilir. Burada vergilər və başqa dövlət ödənişləri (maddə 73), Vətənə sədaqət (maddə 74), dövlət rəmzlərinə hörmət (maddə 75), Vətəni müdafiə (maddə 76), tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması (maddə 77), ətraf mühitin qorunması (maddə 78), qanuna zidd vəzifələrin icrasına yol verilməməsi (maddə 79), məsuliyyət (maddə 80) kimi mühüm vətəndaşlıq vəzifələri qanuniləşdirilir.

Konstitusiya maddələrinin öyrənilməsi işin bir tərəfidir, işin ikinci tərəfi məktəbdəki tədbirlərlə şagirdlərin vətəndaşlıq hazırlığının həyata keçirilməsidir.

Orta ümumtəhsil məktəbini bitirən hər bir gənc həyata tam hüquqlu vətəndaş kimi daxil olur. O, vətəndaşlığını təsdiq edən sənəd pasport alır. Az keçmir ki, vətəni müdafiə etmək borcunu yerinə yetirmək yaşına çatır, hətta ailə qurmaq, seçib-seçilmək hüququna yiyələnir, işləmək, vəzifə daşımaq missiyasına çatır və s. Bütün bunlar o zaman səmərəli qurulur ki, gənc kamil vətəndaşlıq hazırlığı keçmiş olsun, keyfiyyətlərə, hüquqi-siyasi tərakkürə yiyələnir.

Bütün tərbiyəvi meyarları hərtərəfli mənimsəmək üçün Azərbaycan Respublikası Kons-

titusiyasının digər bölmə və fəsilərini də öyrənmək tələb olunur. Məsələn, gənclər qanunvericilik hakimiyyətinə (5-ci fəsil), icra hakimiyyətinə (6-cı fəsil), məhkəmə hakimiyyətinə (7-ci fəsil) və ümumiyyətlə, Qanunvericilik sisteminə (10-cu fəsil) aid maddələrlə tanış olduqdan sonra mənsub olduqları ölkənin demokratik mahiyyətini, hətta öz hüquq və vəzifələrini təkcə əxlaqi-mənəvi baxımdan deyil, siyasi-hüquqi baxımdan və tam hüquqlu vətəndaş kimi dərk edirlər. Məktəbdə aparılan təlim prosesi bu böyük vəzifənin əhəmiyyətindən təkcə kəlmə bilməz. Ona görə də məktəblilərin vətəndaşlıq hazırlığının sistemi, bu sistemdə həyata keçirilən iş formaları tətbiq edilməlidir.

Bu sistemdə məktəbdə təlimdən kənar iş prosesində görülən işlər, məktəbdənkənar proseslər və sinif-tədbirlər, valideynlərlə əlaqə və ailədə və cəmiyyətdə görülən işlər və baş verən hadisələr və s. öz müvafiq yerini tutmalıdır. Lakin ilkin mərhələdə, ailə və məktəb üzərinə daha böyük vəzifələr düşür.

Azərbaycan Konstitusiyasından irəli gələn vəzifələrlə şagirdlərin tanış edilməsi baxımından kimya-biologiya fənlərindən imkanlar daha genişdir. Kimya və biologiya fənlərinin tədrisi prosesində qanunun ideyalarının aşağıdakı istiqamətlərdə öyrədilməsi mümkündür:

1. Elmi-texniki inkişafın həyata keçirilməsi təminatı;
2. Sağlamlığın qorunması hüquqları;
3. Təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, iqtisadi inkişaf perspektivləri;
4. Ekoloji sistem və təbiətin mühafizəsi problemləri.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 16-cı maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır. Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin. Elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur. Bu sözlərin mənalarını dərinlən başa düşmələri üçün şagirdlərin qarşısında belə bir sual qoyula bilər: “Burada nəzərdə tutulan əsas ideyaları kim izah edə bilər?”. Bu zaman şagirdlərin cavabları üst-üstə düşməyə də bilər. Müəllim onların cavablarını ümumiləşdirərək qeyd etməlidir ki, Azərbaycan xalqının hər bir vətəndaşının rifahının yaxşılaşdırılması, əsasən,

sənayenin və kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bir-başa əlaqədardır. Əks təqdirdə, bölgənin sənayesi və kənd təsərrüfatı inkişaf etməz, xalqın rifahı tələb olunan səviyyəyə qalxmaz.

Ona görə də respublikamızda ilk növbədə sənaye və kənd təsərrüfatının elmi əsasda qurulmasına diqqət artırılır. Hazırda respublikamızın kimya sənayesinin inkişafı ilə bağlı ciddi işlər gedir. Bakıda sement, şin, polad, çuqun əritmə, şüşə, kübrə, sulfat və nitrat turşusu, alüminium, boru-prokat zavodları neft emalı sənayesi müəssisələri xarici ölkələrin maliyyə vəsaiti hesabına müştərək müqavilələr əsasında inkişaf etdirilir. Quruculuq işləri aparılır, inkişaf etmiş yeni texnologiyanın tətbiqi ilə yenidən qurulur. Əhalinin həyat səviyyəsinin inkişafı, qida, geyim, məişət avadanlıqlarına, tibbi məhsullara olan tələbatının maksimum ödənilməsi planlaşdırılır.

Kimya və biologiyanın tədrisi respublikamızın təbii ehtiyatları, onlardan səmərəli istifadə edilməsi kənetik əlaqə zəminində həyata keçirilir. Bu baxımdan kimyanın və biologiyanın tədrisini Konstitusiyamızın 14-cü maddəsi ilə əlaqələndirmək mümkündür: "Təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafeələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur." Konstitusiyanın bu maddəsi ilə əlaqədar şagirdlərə bilik və bacarıqlar vermək məqsədilə ilk növbədə həmin Maddənin mahiyyəti aydınlaşdırılmalıdır. Şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasında müstəqillik illərindən öncə miras qalan müəyyən ekoloji problemlərin olduğu nəzərə alınaraq yeni Konstitusiyaya təbiətin ətraf mühitin qorunması ilə bağlı Maddə daxil edilmişdir. Konstitusiyanın 40-cı maddəsində qeyd edilir ki, hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaqlıdır. 144-cü maddənin 9-cu bəndində isə yerli ekoloji proqramların qəbul və icra edilməsi xüsusilə vurğulanır. Buradan müstəqil respublikamızda təbiətin qorunmasına, gələcək nəsillər üçün saxlanmasına böyük əhəmiyyət verildiyi hiss olunur. Şagirdlərin bu maddənin əhəmiyyətini başa düşmələri üçün geniş söhbət aparılmalı, aydınlaşdırılmalıdır ki, respublikamız neft, qaz, dəmir, marmar və s. faydalı qazıntılarla zəngindir. Öz fəaliyyətini 1990-

cı illərin əvvəllərində dayandırmış bir çox zavodlar yenidən bərpa olunur, təchiz edilir, fəaliyyətlərini bərpa edirlər. Bu zavodların fəaliyyəti sənayenin inkişafını təmin etsə də, bir sıra problemlər də yaranır. Belə ki, ətraf mühitin çirklənməsi, havanın zəhərlənməsi nəticəsində əhalinin sağlamlığına müəyyən ölçüdə zərər dəyir.

Konstitusiyada təbiətin qorunması problemlərinə, o cümlədən gənclərin təbiətə qarşı müsbət münasibətdə tərbiyə edilməsinə xüsusi yer ayrılır. Bu meyarlar əsasında gənc nəsilə hələ uşaqlıq yaşlarından təbiətə qarşı, onun yaratdığı nemətlərdən səmərəli istifadə sahəsində ümumi təsəvvürlər yaradılmalıdır. Biosferin ehtiyatları dünyanın bütün canlı aləminə aiddir. Biosfer ətraf mühitin ayrılmaz hissəsi olmaqla, onun tərkibinə hava, su, torpaq, istilik, günəş işığı daxildir. Təbiətin elə bir küncü yoxdur ki, o biosferdən təcrid edilmiş olsun və digər sahələrdən asılı olmasın. Azərbaycanın karbohidrogen yataqlarının istismarı nəticəsində meydana gələn ekoloji problemlərə qarşı ölkə başçısı tərəfindən yaşıl enerjiyə keçid siyasəti irəli sürülmüşdür. Ölkə gəlirlərini böyük ölçüdə neft və qaz ehtiyatlarının satışı vasitəsilə təmin edən bir dövlət üçün bu, dünyada nadir rastlanan, unikal bir nümunədir. Yaxın gələcəkdə Azərbaycanın təkə regionda deyil, dünyada yaşıl enerji üzrə aparıcı dövlətlərdən biri olması üçün məqsədyönlü və ardıcıl siyasət yürüdülmür. Bakıda BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının keçirilməsi (COP-29), işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə yönəlmiş uğurlu planlaşdırma buna bariz nümunədir [4].

Göründüyü kimi, orta ümumtəhsil məktəblərində təlim prosesində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının maddələrinin öyrədilməsi üçün geniş imkanlar vardır. Müəllimlər bu imkan və şəraitdən maksimum istifadə etməyə çalışmalıdırlar. Onlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını ancaq siyasi sənəd kimi deyil, hər bir insanın tələblərini müəyyən edən, hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən sənəd kimi öyrənməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında məktəblilərin mənəvi tərbiyəsi ilə də bağlı maraqlı fikirlər vardır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətəndaş hüzurunda

ailənin mövqeyi, borcu, vəzifəsi aydın verilmişdir. Ailə, sağlam olaraq, cəmiyyətin əsas özəyi adlandırılır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 17-ci maddəsində yazılır:

1. Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.

2. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir.

3. Valideynləri və ya qəyyumları olmayan, valideyn qayğısından məhrum olan uşaqlar dövlətin himayəsindədir.

4. Uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənafeəsinə təhlükə törədə bilən fəaliyyətə cəlb etmək qadağandır.

5. 15 yaşına çatmamış uşaqlar işə götürülməz.

6. Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir.

Göründüyü kimi, uşaqların ilkin və əsas tərbiyə işi, onlara qayğı ailənin, valideynlərin üzərinə düşür, təhsil-təlim isə birbaşa tədris müəssisələrinə aiddir ki, dövlət bunun təminatını və nəzarətini həyata keçirir. Deməli, Konstitusiyaya görə müəyyən olunan təhsil və tərbiyə konsepsiyasında ailə-məktəb əlaqəsi, ailənin və məktəbin üzərinə düşən xüsusi və ümumi vəzifələr dəqiq müəyyənləşdirilməlidir, ailə, insan, ictimai asayişin ilkin özəyi kimi götürülməlidir. Bundan əlavə Konstitusiyaya, böyüklerin iqtisadi, hüquqi, ekoloji, siyasi-mənəvi tərbiyəsinin də yeni metodoloji əsaslarla, cəmiyyətin, dövlətin yüngülləşən sosial, siyasi, iqtisadi bazada, yeni istehsal münasibətlərinə görə qurulmasını irəli sürür. Bu baxımdan da vətəndaşların tərbiyə edilməsində ailə, məktəb və bütövlükdə cəmiyyət çox mühüm vəzifə daşıyır.

Ailə və məktəb böyüyən nəsllə təşkilatçılıq, dəqiqlik, qədirlənlik, təşəbbüskarlıq, quruculuq kimi işgüzarlıq qabiliyyətlərini, düzlük, sədaqətlik, sözbütövlülük, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik, məhəbbət və s. inkişaf etdirməli, öz hərəkət, münasibət və davranışlarını, arzu və əməllərini qanunculuq əsasında hüquqi normada qurmaq etikası üzərində formalaşdırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan-vətəndaş yetişdirilməsi üçün geniş imkanlar açır. Burada dil-ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Hər bir xalqın varlığını müəyyən edən əsas şərtlərdən biri onun dilinin olmasıdır. Bö-

yük rus pedaqoqu K.D. Uşinski yazırdı: “Xalqın dili, onun mənəvi həyatının heç bir vaxt solmayan və daim çiçəklənən, tarix sərhədlərindən çox uzaqlarda başlanmış boyasıdır. Dildə bütün xalq və onun vətəni canlanmış olur.

Xalq dilinin parlaq, aydın dərinliklərində, doğma ölkənin tək bir təbiəti deyil, həm də xalqın mənəvi həyatının bütün tarixləri əks olunur. Xalq nəsilləri bir-birinin ardınca keçir, lakin hər nəslin həyat nəticələri dil vasitəsilə gələcək nəsllərə irs olaraq qalır... Dil xalqın içərisində ölüb, yenidən doğanları, yaşamaqda olanları və gələcək nəsilləri böyük, tarixi və şanlı bir tam şəkildə birləşdirən ən canlı, ən məhsuldar və ən möhkəm əlaqədir. Dil nəinki xalqın həyatını özündə ifadə edir, o, eyni zamanda, məhz həyatını özüdür. Ana dili məhv olarkən, xalq artıq yox olur...

Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız səsləri öyrənmir. O, eyni zamanda, ana dilinin doğma düşüncəsindən mənəvi həyat və qüvvət içir” [12, s.111-113].

Azərbaycan dilinə yüksək qiymət verən Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: “Hər bir azərbaycanlı gənc çalışmalıdır ki, dünyanın çox dillərini - rus dilini də, ingilis dilini də, fransız dilini də mənimsəsin, öyrənsin. Bu, lazımdır, çünki müasir dünya ölkələrinin bir-birilə sıx əlaqəsi bu gün və gələcəkdə insandan bir çox dili bilməsini tələb edir. Mən gənclərimizə bu tövsiyəni verirəm... Mən arzu edirəm ki, Azərbaycan gənci Şekspiri ingilis dilində oxusun, Puşkini rus dilində oxusun, Nizamini, Füzulini, Nəsimini isə Azərbaycan dilində oxusun.” [10, s.65]

Millətin ən yüksək mənəvi dəyəri olan ana dilinə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında geniş yer verilmişdir. Dövlət dilindən bəhs olunan Konstitusiyanın 21-ci maddəsində dəyişiklik və ya onun ləğv edilməsi haqqında təkliflər referendumla çıxarıla bilməz. 21-ci maddədə yazılmışdır:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

2. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir.

Doğma dilimizin yaşaması, inkişaf etməsi üçün Respublikamızda hər cür şərait yaradılmışdır. Belə ki, Konstitusiyada təsbit edilmiş bu maddədə uşaq bağçasından tutmuş ali məktəblərə qədər bütün tədris müəssisələrində həyata

keçirilir. Azərbaycanlı uşaqlar doğma ana dilində təhsil alırlar. Çünki onlar bu hüquqa malikdirlər. Yeri gəlmişkən bir faktı qeyd etmək vacibdir ki, sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə 1970-ci illərdə bütün Sovet İttifaqı respublikalarında yerli dillər sıxışdırıldığı halda, Azərbaycanda daha da inkişaf etdirilmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətdə olduğu öncəki illərdə də Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət dilinin Azərbaycan dili olması təsbit edilmişdi. Respublikanın bir qrup dilçi aliminə Dövlət mükafatı verilmişdi. Orta Asiya respublikalarında ali təhsil müəssisələri ancaq rus dilində olduğu halda (xüsusilə, Qazaxıstanda və Qırğızıstanda), Azərbaycanda o zaman fəaliyyət göstərən 18 ali məktəbin hamısında təlim dili Azərbaycan dili idi (Təbii ki, rus bölmələri də vardı).

Konstitusiyamızda ən mühüm maddələrdən biri də Vətənə sadıqlıqla, vətənpərvərliklə bağlıdır. Konstitusiyanın 74-cü maddəsində göstərilir:

1. Vətənə sədaqət müqəddəsdir.

2. Vəzifəyə seçilmə və ya təyinat yolu ilə qanunvericilik, icra və ya məhkəmə hakimiyyəti orqanlarında işləyən şəxslər öz vəzifələrini dürüst və layiqincə yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşıyırlar və qanunla müəyyən edilmiş hallarda and içirlər.

3. Vəzifəyə seçilmə və ya təyinat yolu ilə qanunvericilik, icra və ya məhkəmə hakimiyyət orqanlarında işləyən, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına sadıq qalacağına and içmiş şəxs dövlətə qarşı cinayətdə, o cümlədən dövlətə qarşı qiyamda və ya dövlət çevrilişində ittiham edilibsə və bu ittiham əsasında məhkum olunubsa, həmin vəzifədən getmiş sayılır və bir daha bu vəzifəni tuta bilməz.

Bu müqəddəs amalı şagirdlərə çatdırmaq, onlara mənimsətmək, qanlarına, canlarına hopdurmaq müəllimlərimizin şərəfli işi olmalıdır.

Konstitusiyada təsbit olunan bu maddə ailədə, məktəbdə uşaqlara başa salınmalı, onlarda vətənpərvərlik hissləri aşılanmalıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin təbirincə desək, hər bir gənc vətənpərvər olmalıdır. Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Bu sadəcə orduya xidmət

etmək deyil, Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaqdır.

Konstitusiyanın ümumi ruhu və məzmunu bunu deməyə əsas verir ki, müasir gəncliyi milli ruhda, ümumbəşəri dəyərlər zəminində yetişdirmək, İslam dini dəyərlərinin mütərəqqi ənənələrini sevmək və yaşatmaq ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır.

Ali Baş Komandan, ölkə prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə xalq bir yumruq altında birləşərək müzəffər ordumuzun şücaəti nəticəsində 30 ildən artıq erməni qəsbkarlarını və onların havadarlığının istismarında olan qanunsuz hərbi birləşmələrini darmadağın edərək əbədi torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. Əsas məqsəd müstəqil, suveren Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının kamil şəxsiyyətlər kimi formalaşdırılması işində hər bir təhsil işçisi, müəllim, tərbiyəçinin mövcud imkanlardan geniş istifadə etməsi, millətin gələcəyi olan gəncliyin yetişdirilməsində öz səyini və bacarığını əsirgəməməsidir.

Problemə aktuallığı. Məqalənin mövzusu tələbələr arasında vətəndaşlıq tərbiyəsi və hüquqi maarifləndirməni təşviq etdiyi, milli dəyərlərə və qanunun aliliyinə hörmət hissini aşıladığı üçün müasir pedaqogikada olduqca aktualdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının tədris prosesinə inteqrasiyası demokratik dəyərlərə, hüquqlara və vətəndaşlıq məsuliyyətinə yaxşı bələd olan nəslin yetişdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma şagirdlərin milli idarəçilik haqqında anlayışını artırmaqla yanaşı, onların demokratik və hüquqi şüurlu cəmiyyətin formalaşmasında rolunu gücləndirir.

Problemə yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi konstitusiya prinsiplərinin təhsil kurikulumlarına inteqrasiyasının innovativ yollarının araşdırılmasında, şagirdlərin öz hüquq və vəzifələrini dərk etmələrinin genişləndirilməsindədir. Belə ki, konstitusiya prinsiplərinin təhsil praktikasına daxil edilməsi milli kimliyin, hüquqi şüurun və fəal vətəndaşlığın daha dərinlən dərk edilməsinə kömək edə bilər. Bu yanaşma kurikulumu zənginləşdirməklə yanaşı, həm də şagirdlərlə ölkələrinin hüquqi və siyasi sistemi arasında əlaqəni gücləndirir.

Problemə praktik əhəmiyyəti: Məqalə vətəndaş hüquq və azadlıqlarını bilavasitə və ya digər fənlər daxilində tədris edən təhsil işçiləri, eyni zamanda siyasi mədəniyyət mövzusunda araşdırma aparən tədqiqatçılar üçün də faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [Mətn]: -Bakı: Hüquq Yayın Evi, - 2023, - 115 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [Mətn]: ümumtəhsil məktəblərinin IX sinfi üçün dərslik / İ. İsmayilov, M. Əmirov, H. Qurbanov [və b.]; - Bakı: Təhsil, - 2010. - 134 s.
3. Əhmədov, H.H. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təhsil və tərbiyə məsələləri / H.H. Əhmədov. -Bakı: Elm, - 1998. - 88 s.
4. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/az/articles/view/51355>
5. Şükürov, K. Azərbaycan tarixi 9: Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün dərslik /K. Şükürov, P. Ağalarov, N. Quliyev. Bakı: Şərq-Qərb. – 2024. - 200 s.
6. Əhmədov H.H. Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması günün aktual problemidir // - Bakı: “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, , - 2016. 12 mart. - s.11.
7. Əhmədov, H.H. Konstitusiyamızı öyrənmək vətəndaşlıq borcudur // - Bakı: Təhsil, mədəniyyət, incəsənət. Elmi-nəzəri metodik jurnal, - 2002. - № 1, - s. 27-30.
8. Əhmədov, H.H. Konstitusiyamız: onun müddəalarına əməl etmək hər birimizin müqəddəs vəzifəsidir // - Bakı: Dövlət və hüquq. Elmi-nəzəri metodik jurnal, - 2002. - №1-3, - s. 23-28
9. Məmmədova, N. Həyat bilgisi 9: ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik / N. Məmmədova, K. Mahmudova, S. Bəhrəmov. Bakı. Şərq-Qərb. – 2020. - 136 s.
10. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Bakı: 362 s. Elektron resurs / URL: <https://files.preslib.az/projects/diaspora/a4.pdf>
11. Məmmədova, N. Həyat bilgisi: Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik / N. Məmmədova, K. Mahmudova, S. Bəhrəmov. -Bakı: Şərq-Qərb, - 2020. -136 s.
12. Uşinski, K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. / K.D. Uşinski. -Bakı: Azərnəşr, - 1953. - 312 s.